

ELITINĖ KALBA IR JOS ATSTOVAI

PROF. HABIL. DR. KAZIMIERAS ŽUPERKA

Šiaulių universiteto Humanitarinis fakultetas
Šiauliai University Faculty of Humanitarian Sciences
P. Višinskio g. 38, LT-76352 Šiauliai
El. paštas lkk@hu.su.lt

Santrauka

Lietuvių kalbininkų publikacijose pastaraisiais metais vis dažniau galima aptikti terminus kalbos elitas, elitinė kalba, elitinė kalbos norma ir pan.; tie terminai perimti iš užsienio (amerikiečių, italų, prancūzų ir kt.) sociolingvistikos, retorikos, stilistikos, kalbos kultūros specialistų darbų ir taikomi mūsų kalbos reiškiniams apibūdinti. Straipsnyje aiškinamasi elitinės kalbos sąvoka, tokios kalbos požymiai. Iš lietuvių mokslininkų elitinės kalbos požymius yra aptarusi retorikos ir stilistikos specialistė Regina Koženiauskienė (2001). Straipsnio autorius mano, kad aiškinantis elitinės kalbos sampratą svarbu ir kalbininkų profesionalų, ir visuomenės, kalbos vartotojų nuomonė. Aišku, kad skirtingų visuomenės grupių, netgi atskirų tos pačios grupės atstovų, būna kiti, skirtingi kalbos autoritetai. Sociolingvistų konstatuojama, kad tas pats žmogus paprastai neturįs atskirų, specialių vien kalbos autoritetų, jis orientuojąs į kalbą tų asmenų, kurie jam yra iškilios asmenybės, t. y. tų, kurie jam yra autoritetai ir kitais atžvilgiais. Autorius atliko nedidelę apklausą ir, remdamasis gautais duomenimis, pateikia sąrašą žymių Lietuvos žmonių, kuriuos apklaustieji priskyrė elitiniam kalbos tipui; tarp jų yra ir žinomų politikų,

Lietuvos Respublikos Seimo narių. Straipsnyje pateikiami informantų paminėti elitinės kalbos požymiai, taip pat neigiami kalbos bruožai, dėl kurių koks nors žinomas asmuo nebuvo priskirtas elitinės kalbos tipui.

Reikšminiai žodžiai: kalbos (kalbėjimo) kultūros tipai; elitinė kalba; elitinio kalbos kultūros tipo atstovas.

Įvadas

Kalbos vartosenos tyrinėtojai skiria įvairius kalbos (kalbėjimo, šnekos) kultūros tipus, įvairiai juos vadina. Klasifikacijos skirtumus lemia tiriamosios kalbos diferenciacija, tai, ar aprėpiama visa ar tik bendrinė kalba, ir, aišku, pasirinkta ar susikurta teorinė koncepcija. Mums šiuo atveju labiausiai rūpi tos klasifikacijos, kuriose aptinkame *elitinės kalbos* terminą. Jį vartoja sociolingvistai, retorikos, stilistikos, kalbos kultūros tyrinėtojai. Kartais gretimai, kaip sinonimai, sakomi būdvardžiai *elitinė* ir *prestižinė (kalba)* (Mikulėnienė 1998: 13). Lietuvių kalbininkų, rodos, pirmiausia buvęs atkreiptas dėmesys į *prestižinės kalbos* terminą, pasiūlyta jį vartoti. Aldono Pupkio (1995: 1) teigimu, „prestižine kalba laikytina toji bendrinės kalbos atmaina, į kurią orientuojasi daugumas bendrinės kalbos vartotojų, iš jos mokosi, prie jos pamažu artėja įvairūs sociolektai, pusiau tarminė kalba. Tai pavyzdinė mokyklos, užsieniečių mokomoji, informavimo priemonių kalba. / Daugelyje šalių prestižinė kalba gyvuoja kaip tam tikra aukštuomenės, įvairių jos institucijų kalba“. Priminta, kad „Lietuva, neturėdama tradicinės savo aukštuomenės (iki XX a. pradžios ji iš esmės buvo arba sulenkėjusi, arba surusėjusi), tokioms būdingos kitiems kraštams prestižinės kalbos nebuvo išsiugdžiusi. <...> savo prestižinės kalbos dar neturime, t. y. nėra dides-

nio vientisesnio visuomenės sluoksnio, į kurį be išlygų galėtų orientuotis <...> visuomenė. Tiesa, atskirų pavyzdžių yra, bet jų ne tiek jau daug. <...> Prestižinės kalbos ilgiausiai turbūt teks laukti iš aukščiausių visuomeninę padėtį užimančių žmonių; dar nepaseno prieš daugelį dešimtmečių J. Balčikonio pasakytas priekaištas: kuo aukštesnę padėtį užima valdininkas, tuo jis prasčiau kalba“ (Pupkis 1995: 2–3).

Kalbos elito terminą (su nuoroda į 1964 m. E. Haugeno darbus) yra pavartojusi Laima Grumadienė (1994b: 6). Išsamiau *elitinės kalbos* sąvoką yra aptarusi Regina Koženiauskienė 2001 m. Jono Jablonskio konferencijoje bei pagal ten skaitytą pranešimą parengtame straipsnyje (Koženiauskienė 2001; 2002). Remdamasi retorikos požiūriu, ji skiria tris viešosios kalbos kokybės tipus, arba lygmenis: *elementariąją, taisyklingą ir elitinę*, arba aukštosios kultūros, *kalbą*. Pastarajai, be taisyklingumo, dar keliami stilingumo (tikslingumo, tinkamumo) ir etikos bei etiketo reikalavimai: „1) jausti skirtumą tarp sakinės ir rašytinės, viešosios ir buitinės kalbos; <...> 2) jausti žodžio laisvės ribas; žodžio laisvė nereiškia laisvės nuo visko. Elitinė kalba pirmiausia yra etiška kalba“ (Koženiauskienė, 2002: 69). Viešosios kalbos etika dabar ypač pabrėžiama Vakarų kalbininkų (žr., pavyzdžiui, Wales 1995: 9–14; dar žr. Župerka, 2005).

Čia nesvarstysime, koks santykis galėtų būti tarp terminų *elitinė kalba* ir *prestižinė kalba*, ar jie abu reikalingi, ar vienas kuris pranašesnis; tai būtų atskirų diskusijų reikalas. Paskutiniu metu, rodos, daugiau vartojamas *elitinės kalbos* terminas, jo čia ir laikysimės.

Šio straipsnio tikslas yra aptarti elitinės kalbos sampratą daugiau sociolingvistikos požiūriu. Todėl, be atitinkamos mokslinės literatūros analizės ir kalbos vartosenos stebėjimo, buvo pasitelktas ir kalbos vartotojų (klausytojų, skaitytojų) apklausos metodas. Straipsnio paskirtis yra informacinė ir agitacinė: kai atsigręži į gyvą kalbos procesą, į šiandienos lietuvių kalbą, sunku susilaikyti kad ir šimtą kartą neparaginus savęs ir kitų puoselėti gimtąjį žodį, rūpestingiau jį vartoti.

Visuomenės elitas, kalbos elitas ir elitinė kalba

„Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ mums rūpima *elito* reikšmė pateikiama antra: „2. rinktinė visuomenės dalis, grietinėlė“; pirmoji reikšmė nurodoma ši: „1. geriausi, rinktiniai grūdai, augalai ar gyvuliai“ (DLKŽ 2000: 150). Leksikografinė definicija yra „tikslus loginis apibrėžimas, sąvokos turinio nusakymas“ (ten pat, p. 113), o šiuo atveju prie dalykinio, stilistiškai neutralaus nusakymo *rinktinė visuomenės dalis* pridurtas perkeltinės reikšmės, ryškų ironijos atspalvį turintis daiktavardis *grietinėlė*; plg. DLKŽ 2000: 188: „grietinėlė <...> 2. iron. rinktiniai žmonės: *Susirinko visa miestelio grietinėlė*“. Ar tik ne tradiciškai valstietiška mūsų kultūra bus lėmusi tokį elito apibrėžimą? Juk ir žiniasklaidoje ne per seniausiam suaktualintas elito ir „runkelių“, t. y. valstiečių, ūkininkų, kaimo žmonių, priešinimas taip pat neaukština elito. Metonimija *runkeliai* rodo niekinamą požiūrį į kaimietį, o *elitas* toje antitezėje turi ironijos atspalvį. Šiuo metu žiniasklaidoje *elito* žodis itin dažnai šitaip vartojamas – neigiamai, ironiškai nuspalvintas. Kartais net pridodamas dalyvis *vadınamasis*, atseit netikras, pavyzdžiui: *vadınamasis Šiaulių elitas* („Šiaulių naujienos“, 2005 02 19). Ne visada aišku, kurie visuomenės sluoksniai bei atstovai turimi galvoje.

Žodynuose nuo *elito* atskiriama *aukštuomenė* – „privilegijuoti žmonės, didikai“ (DLKŽ 2000: 64). „Šį žodį suprasdami paraidžiui, oficialiai neturime nei privilegijuotų klasių, nei didikų. Kasdienėje kalboje aukštuomene paprastai vadinami žmonės, užimantys aukštas pareigas, gaunantys puikų atlyginimą, įvairūs turtuoliai“ (Vasiliauskas 2000: 10). Taigi kasdienė mūsų kalba tarsi sutapatina aukštuomenės ir elito sąvokas, pirmąją išplėsdama, antrąją siaurindama. O reikėtų pripažinti ne tik valdžios bei turtingų žmonių, priešinamų didžiajai gyventojų daliai, bet ir meno, mokslo pasaulio, dvasininkijos, žiniasklaidos ir kt. elitą.

Terminų *elitinė kalba*, *elitinė kalbos kultūra* būdvardis rodo, kad netaapatintina su *elito kalba*; mūsų elito, tiksliau – dalies elito, kalba yra

anaiptol ne elitinė, netgi gana prasta. Žinoma, tam tikrą neigiamą konotaciją, nelygu kontekstas, galima įžiūrėti ir pasakyme *elitinė kalba* – atseit atitrūkusi nuo visuomenės, paprastiems žmonėms nesuprantama. Straipsnio autoriaus atliktoje apklausoje (apie ją žr. toliau) dalyvavusių žmonių nepalankiai, kaip nesuprantama, buvo vertinama tik „pernelyg elitinė kalba“.

Terminas *elitinė kalba* reikalingas tuo atveju, jeigu jis reiškia ne tą patį, ką skyrium paimti reiškia pasakymai *gera kalba*, *taisyklinga kalba*, *stilinga kalba*. Svarbiausi geros kalbos požymiai – kalbos normų laikymasis ir kalbėjimo aplinkybių atitikimas („stilius – tai situacija“). Gera kalba gali būti ir buitinė, liaudinio šnekamojo tipo atstovų, bet tokios kalbėsenos nevadinsime elitine. Gera kalba nėra labai reta. O elitinė kalba nėra ir negali būti itin dažna, visuotinė. Ji kartais nesuprantama ar ne visai suprantama plačiajai visuomenei. Toks, pavyzdžiui, būna meno ar mokslo atstovų tarpusavio diskursas. Galima būtų teikti tokį sąlygišką elitinės kalbos apibrėžimą: tai tokia gera kalba, kuria dažniausiai viešai kalba iškilūs, visuomenės pripažinti asmenys, savos srities (politikos, mokslo, meno...) autoritetai. Į tokį požiūrį mus kreipia *elito* apibrėžimuose vartojami žodžiai bei pasakymai *rinktinis*, *geriausias*, *visuomenės viršūnė*, *kurio nors atžvilgiu išsiskiria iš aplinkos*. Aišku, elitine kalba gali kalbėti ir ne elito atstovas – negarsus, bet išsilavinęs žmogus.

Kaip minėta „Įvade“, skiriami įvairūs kalbos (*kalbėjimo, šnekos*) kultūros tipai (žr. Sirotinina 2001). Mūsų kalbos tie tipai nėra išsamiau tyrinėti, neturime ir nusistovėjusių terminų tiems tipams (atmainoms) pavadinti, todėl šiame straipsnyje vienas kitas vartojamas terminas yra sąlygiškas. Kalbėjimo tipų polius sudaro *elitinė kalba* ir *žargoninė kalba*; pastaroji yra už bendrinės kalbos (*bk*) ribų. Už *bk* ribų yra ir tarminis kalbėjimas, bet jo taip griežtai nepriešiname elitiniam kalbėjimui. Kodėl? Viena, dėl to, kad tarmė priklauso kitokioms vertybėms negu žargonas, o svarbiausia – todėl, kad galima įsivaizduoti ir *tarminę elitinę šneką*, tarkim, kurio nors krašto (regiono) televizijos, o gal ir kokioje

specialioje Lietuvos televizijos laidoje. Toliau *elitinei kalbai* priešiname *familiariąją šnekamąją kalbą*. Pastaroji (tai priklauso nuo kalbos vartotojų) būna ir pusiau žargoninė. Savo ruožtu *bk* liaudinis šnekamasis tipas neretai esti pusiau tarminis. Tarp elitinio ir vadinamųjų šnekamųjų tipų įsiterpia – vadinkim taip – *vidurinis bk kultūros tipas* (plg. antikos stilių triadą *aukštasis – vidurinis – žemasis*). Apskritai visi kalbos kultūros tipai sietini ir su *bk* mokėjimo lygiu, ir su funkcinėmis stilistinėmis kalbos atmainomis bei bendrąja komunikacijos kultūra. Elitinės kalbos atstovas geba vartoti visus nemeninius funkcinis stilius (administracinį, publicistinį – įskaitant oratorinį, – mokslinį ir buitinį), o šnekamųjų tipų atstovas moka tik vieną stilių – buitinį šnekamąjį, tik juo vienu geba bendrauti; oficialioje situacijoje jis pasirodo esąs visiškai bejėgis kalbėtojas.

Priklausyti kuriam nors kalbos kultūros tipui reiškia būti atitinkamo kultūros lygio – ir bendrosios, ir kalbos kultūros. Priklausyti elitinės kalbos kultūros tipui – retesnės (ir geresnės ?) negu kiti tipai – tai ne tik laikytis kalbos (ortologijos) ir funkcinų stilistinių normų, bet ir turėti tam tikrų psichologinių įgūdžių: gebėti save ir savo kalbą kontroliuoti, pernelyg nesididžiuoti (vis pasitikrinti dėl savo kalbos), gerbti pašnekovą ir apskritai žmones, dar – jausti lavinimosi, žinių, gero meno, geros literatūros trauką ir pan. Vadinasi, ypač svarbu *bendroji komunikacijos, kalbinio bendravimo kultūra*, įskaitant ir kalbos etiką. Skyrium žiūrėtina elitinė rašytinė ir sakytinė kalba; pirmąja tinkamai reikštis lengviau, nereikia nė minimalių retorikos gebėjimų, atkrita tarties, kirčiavimo, tempo dalykai. Žinoma, konkretaus elitinės kalbos kultūros atstovo ne visos minėtosios savybės pasireiškia vienodu lygiu.

Ką matome tarp viešosios kalbos autoritetų?

Be abejo, turime nemažai atstovų to kalbos tipo, kuris čia vadinamas elitiniu – mokslininkų, politikų, dvasininkų, žiniasklaidos, meno pa-

saulio atstovų – asmenų, kurie savo padėtimi visuomenėje, laikysena, bendrąja ir kalbos kultūra (viešosios kalbinės komunikacijos pavyzdžiais) galėtų būti skiriami elitiniam kalbos kultūros tipui.

Spręsti, kas yra elitinė kalba, ją apibūdinti, apibrėžti kalbininkai gali vieni. Tačiau jie negali nulemti visuomenės kalbos autoritetų, negali prisakyti: sekite štai šiais, jų kalba yra tikrai elitinė, prestižinė, ir nesimokykite iš anų. Iš atitinkamą padėtį užimančių asmenų visuomenė pati tikisi, laukia atitinkamos kalbėsenos, nes juos iš anksto priskiria atitinkamam kalbos kultūros tipui. Visuomenės nuomonė čia itin svarbi. Ar mes ją žinome? Kuriuos iškilus Lietuvos žmones, kitaip sakant, elito atstovus, visuomenė laiko elitinės kalbos vartotojais? L. Grumadienė (1994b: 6) jau prieš gerą dešimtį metų teigė: „Socialiniai tyrimai rodo, kad šiuo metu Lietuvoje ypatingos pagarbos ir žavėjimosi yra nusipelnę verslininkai, bankininkai ir šiaip turtingi žmonės. Todėl didžiausią įtaką bendrinės kalbos vartosenai dabar turi tokių žmonių, o ne intelektualų kalba“. Tačiau konkretesniais duomenimis šie teiginiai ten neparemti.

Neturėdamas galimybių atlikti didesnės, statistiškai patikimos apklausos, rengdamas šį straipsnį atlikau bent nedidelę, žvalgomąją apklausą: apklausiau 43 žmones. Tai buvo Šiaulių universiteto studentai (žurnalistikos, vokiečių, prancūzų ir lietuvių kalbos specialybių), dėstytojai (daugiausia lituanistai) ir Didždvario gimnazijos mokytojai. Pradžioje į tuščią popieriaus lapą buvo prašoma surašyti pavardes žinomų Lietuvos žmonių (valdžios, žiniasklaidos, meno, mokslo, dvasininkijos, verslo... atstovų), kurių kalba atrodo esanti elitinė. Susidarė 123 pavardžių sąrašas. Paskui iš to sąrašo išbraukiau pavardes, paminėtas tik vieną kartą, o į likusį sąrašą tyčia įrašiau kelias pavardes žinomų asmenų, kurie apklausiamųjų nebuvo paminėti nė karto ir kurių kalbos negalėtume laikyti elitine. Tada paprašyta iš to sąrašėlio išbraukti neelitinės kalbos atstovus, jį papildyti savo nuožiūra, parašyti pastabų dėl teigiamo ar neigiamo kalbos vertinimo. Beje, studentų ir dėstytojų bei mokytojų nuomonė labai skyrėsi. Studentai tarp elitinės kalbos atstovų matė palyginti daug jaunimui skirtų bei šiaip jau linksmesnių, pramogi-

nių televizijos laidų vedėjų, jaunų diktorių. (Dėl diktorių priskyrimo kalbos elitui galima paabejoti: televizijos žiūrovas ir klausytojas gali spręsti apie jų tartį, kirčiavimą, bet beveik nieko negali pasakyti apie jų kalbos žodyną, gramatiką, stilių, etiką, nes iš diktorių lūpų paprastai girdime kitų žmonių kurtus tekstus.) Pedagogų akiratis pasirodė platesnis, įvairesnis. Iš esmės sutapo požiūris į tyčia, nepagrįstai įrašytų asmenų kalbą – juos išbraukė beveik visi.

Tas pats asmuo daugiausia buvo paminėtas 32 kartus. Išrinkus nuo 32 iki 5 kartų paminėtas pavardes susidarė šis 22 asmenų sąrašas:

1. Justinas Marcinkevičius	32
2–3. Tomas Venclova	30
2–3. Vanda Zaborskaitė	30
4. Vytautas Landsbergis	29
5–6. Darius Kuolys	23
5–6. Julius Sasnauskas	23
7. Leonidas Donskis	22
8. Krescencijus Stoškus	21
9. Česlovas Juršėnas	19
10–11. Henrikas Vaitiekūnas	18
10–11. Arūnas Peškaitis	18
12. Romualdas Ozolas	16
13. Meilė Lukšienė	15
14. Algimantas Čekuolis	13
15. Marius Veselis	11
16. Arūnas Valinskas	9
17–18. Alma Adamkienė	7
17–18. Gintaras Deksnys	7
19–20. Jurga Ivanauskaitė	6
19–20. Vilma Čereškienė	6
21–22. Artūras Paulauskas	5
21–22. Audrius Siaurusevičius	5

Iš nedidelės apklausos, savaime suprantama, negalima daryti išvadų, kokią kalbą visuomenė laiko elitine, kas Lietuvoje yra tokios kalbos atstovai. Galima konstatuoti tik tai, kad esama universiteto studentų, dėstytojų, gimnazijos mokytojų, kuriems šių, į sąrašą patekusių žmonių kalba atrodo gera, kartais net pavyzdinė, elitinė. Matyt, pernelyg kategoriškas bus buvęs prieš dešimtį metų pasakytas cituotasis teiginys, kad Lietuvoje didžiausią įtaką bendrinės kalbos vartosenai turinti verslininkų, bankininkų ir šiaip turtingų žmonių, o ne intelektualų kalba. O gal per dešimtmetį bus pasikeitę autoritetai? Šiaip ar taip, matyt, ir tokia nedidelė apklausa nėra beprasmė. Galiausiai – ji gali paskatinti išsamnesnius šio pobūdžio tyrimus. Beje, *elitinės kalbos* terminą daugelis apklausiamųjų sakėsi girdį pirmą kartą. Apklausos duomenys kelia mintį, kad visuomenės kalbos autoritetų kalba, ko gero, nesutaps nei su elito, nei su elitine kalba. Tie autoritetai gali būti ir ne elito arba ne vien elito atstovai. Štai Arūnas Valinskas (1995: 14–15) viename pokalbyje iš nepriekaištingai kalbančių vardijo aktorių Laimoną Noreiką, anuometinį televizijos laidos „Moki žodį – žinai kelią“ vedėją (kalbininką lituanistą, tuo metu universiteto dėstytoją) Arvydą Vidžiūną, iš politikų – Vytautą Landsbergį; o „kalbos fanatizmu“ buvusį studentą užkrėtęs kalbos kultūros dėstytojas profesorius Arnoldas Piročkinas.

Kuriuos teigiamus elitinės kalbos požymius vardijo apklausiamieji? Ir kokius neigiamus kalbėsenos bruožus, dėl kurių vieno ar kito asmens kalba nelaikyta elitine ir tas buvęs išbrauktas iš sąrašo? Tokių požymių akivaizdžios šios 4 grupės (pirma pateikiu teigiamus, o po įžambaus brūkšnio – neigiamus apibūdinimus):

1) taisyklingumas („kalba taisyklingai“; „labai graži tartis“ / „kalba netaisyklinga“; „daro (daug) klaidų“; „tartis netaisyklinga“; „nemoka kirčiuoti“; „žargonas“; „kalba žargoniškai“; „vartoja daug tarminių žodžių“);

2) komunikacinės kalbėjimo ypatybės (logiškumas, stilingumas...), situacijos atitikimas, retoriniai gebėjimai („logiška, tiksli, glausta“; „sklandi“; „pasako trumpai ir aiškiai“; „kalba stilingai, žiūri situaci-

jos“; „vaizdinga, išraiškinga, labai graži kalba – juk žodžio meno atstovas“; „originali“; „justi talentas“; „ryžtinga, tvirta“ / „neaiški, sunkiai suprantama kalba“; „nerišliai kalba“; „nemoka aiškiai žodžiu reikšti minčių“; „ieško žodžio, bet ieško garsiai“; „vartoja daug nereikalingų trumpų žodelių“; „vartoja daug nieko nereiškančių žodžių ir frazių“; „per daug nereikalingų frazių, kalbos parazitų“; „oficialiose kalbose vartoja šnekamosios kalbos žodžių“; „šnekamoji kalba“; „vartoja daug šnekamosios kalbos žodžių“);

3) etinė kalbos pusė („iš širdies plaukianti“; „neužgaunanti kitų“ / „gal kiek tiesmukiška kalba“; „sarkastiška“; „arogantiškas, negerbia pašnekovo“; „viešai kalbėdamas nevengia keiksmazodžių“);

4) turinys, idėjinės nuostatos („kalba protinga“; „įdomi“, „rodanti išsilavinimą“ / „kalba protingai, bet per daug žavisi vakarais“; „nemėgstu jo kosmopolitizmo“).

Kalbos paprastumas priskiriamas prie teigiamybių, bet rašoma ir taip: „kalba paprasta, tikrai ne elitinė“; kita vertus, ir taip pasakyta: „kartais perdėm elitinė kalba“.

Verta atkreipti dėmesį į tai, kad teigiamų požymių, surinktų iš apklausos, visuma nedaug skiriasi nuo retorikos specialistų iškeliamų elitinės kalbos reikalavimų (plg. Koženiauskiene 2001: 77; 2002: 69).

Elito kalbos bėdos

Apklausoje neigiamai vertintus viešosios kalbos bruožus iliustruosiu vienu kitu naujesniu kalbos ir stiliaus pažeidimų pavyzdžiu iš valdžios atstovų, teisininkų, žurnalistų kalbos.

Štai 2005 m. vasario 2 d. televizijoje kalba ministras: *Ant popieriaus išeina kažkur virš trijų tūkstančių*. Tai buitinio stiliaus, be to, netaisyklinas kalbėjimas: 7 žodžių sakinyje – dvi kalbos klaidos: prielinksnio konstrukcija *ant popieriaus* ir ne savo reikšme vartojamas vietosrieveksmis *kažkur*. Ar tinka aukštam valdžios pareigūnui taip kalbėti vie-

šai? Prieveiksmio *kažkur* čia niekaip nepateisinsi, o šiaip liaudiškų, buitinių pasakymų (kad ir panašių į junginį *ant popieriaus išaina*) galima įterpti ir į viešą kalbą, bet apie tai klausytojus turėtume kaip nors įspėti, pavyzdžiui, koku įterpiniu: *liaudiškai sakant, kaip žmonės sako* ar pan. Antai televizijos muzikos laidos vedėjas 2005 m. sausio 29 d. žargonybę išdurti palydėjo net dviem įterpiniais: *Juos išdūrė / taip liaudiškai sakant / atsiprašau už slengą*. Beje, viešas šio žargoninio žodžio vartojimas jau turi savo garsių ir ne tokių garsių istoriją. Žiniasklaida prieš kurį laiką buvo pasigavusi Algirdui Mykolui Brazauskui išsprūdusią tą žargonybę. Mat lauktina kitokio kalbėjimo, aukštesnio. Kitą kartą dėl viešai pavartoto šito žargoninio veiksmažodžio teko atlikti kalbinę ekspertizę. Į Valstybinę lietuvių kalbos komisiją kreipėsi vieno verslininko advokatė: šis padavęs į teismą savivaldybės juristą, kuris viešai pasakęs, kad tas verslininkas *sėkmingai išdūrė valstybę*.

Didžiosios kalbos klaidos valdžios vyrų kalbose rėžia ausį ne tik kalbininkams. Minėtame pokalbyje A. Valinskas (1995: 16) šaipėsi: „O vieno iš valstybės vadovų metinis ataskaitinis pranešimas! Kreipdamasis į tautą, jis pradeda *kad* su bendratimi (*kad pasiekti*). Tai tautos negerbimas“. Žinoma, tokių sintaksės konstrukcijų vartojimas priklauso pagrindiniams, žemesnėse mokyklos klasėse išmoktiniems kalbos dalykams. Deja, išsilavinusių žmonių kalba dažnokai nusiviliama: „imkim ir pasiklausykim, kaip kalba daugelis mūsų išsilavinusių žmonių – Seimo narių, valdžios atstovų, žurnalistų, teisėtvarkos, mokslo ir meno darbuotojų, net rašytojų: *Esame vienais iš geriausių euroatlantinėse struktūrose; Kažkur tai šeima turi problemas; Reikia pastovėt už save<...>*“ (Taurantienė 1995: 35–36).

Visi suprantame, kad viena yra kalbėti bičiulių būry, parke ant suoliuko, kas kita – byloti viešai. Suprasti suprantame, bet... Štai radijo žurnalistė nuoširdžiai, emociinga greitakalbe pasakoja savo įspūdžius iš Gruzijos: kaip tos šalies Prezidentas užsibūnaš kavinėse ir pan. Paskambina klausytojas: „Jūs kalbate kaip užstalėje. Prašyčiau atsakingsiau“. Daugiau kaip prieš šimtą metų Vincas Kudirka rašė: „Kas išdrįs

piemens žodžius / Laikraštyj vartoti?“ Išdrįstame. Ypač, jeigu kitokių žodžių ir neturime, nemokame. Vienas buvęs Seimo narys, nors vis pasigirdavo studijuojąs universitete, oficialiosios kalbėsenos kultūros nebuvo perėmęs. Ne jis vienas.

Nejausdami žodžio reikšmės atspalvio bei stiliaus, sakome: *Mes esam pasiryžę / esam pasišovę padidinti pensijas* (iš kalbos per radiją 2005 02 01). Juk *pasišauti* – „nepasiruošus, neprašytam imtis ką daryti“ (DLKŽ 511). Ar mūsų Vyriausybė tikrai „nepasiruošusi ir neprašyta“ imasi savo darbų?

Kaip ir daugelis reiškinių, elitinės kalbos samprata gyvuoja priešybių sankirtoje. Viena vertus, pats tos kalbos pavadinimas nurodo tam tikrą atotrūkį nuo įprastinės, daugelio žmonių, juo labiau – nuo liaudies šnekamosios kalbos. Elitinė kalba turėtų būti geros, tinkamos kalbos pavyzdys, siekiamybė, skatinanti pasitempti, lavintis, sekti gerais pavyzdžiais. Tačiau tas sekimas, mėgdžiojimas atsiska ir išvirkščiaja puse: dėl orientacijos neva į elitinį tipą imama kalbėti įmantriai, kanceliariškai, tolstama nuo gyvosios šnekos tradicijos – kalba, stačiai tariant, išsiginsta. Šit kokia įmantria fraze vertinamas Dariaus ir Girėno skrydis per Atlantą: *Tai buvo pirmasis lietuvių pasireiškimas tarptautinių problemų sprendimo srityje* (Radijas, 2003 07 17). Arba bylojama taip: *Varniena yra ypatingas patiekalas / kurio netgi atsikandimas yra susijęs su gerais dantim* (Radijas, 2003 12 07, kalba ministras). Tai ne atsitiktiniai kalbos riktai, o akivaizdus polinkis, įpratimas šitaip kalbėti, jau tapęs „užkrečiama liga“.

Kaip pagrįstai teigia lietuvių sociolingvistė L. Grumadienė (1994a: 10–11), „kalbai reikia autoritetų, nes jos mokomasi mėgdžiojant. <...> Paprastai lygiuojamasi į kalbą tų, kurie laikomi iškilomis asmenybėmis“. Toje pasaulio dalyje, į kurią mes einame ar tariamės nuėję, „aukščiausiai visuomenės vertinama grupė vartoja daugiausia prestižinių formų arba mažiausiai nepriimtinių lyčių“. Pastarasis teiginys – amerikiečių sociolingvisto Vilemo Labovo (William Labov) (1994: 100). Kitados esame skaitę apie tai, kaip buvusi Didžiosios Britanijos ministrė

pirmininkė Margaret Tečer (Tatcher), nusprendusi tapti politikos veikėja, ilgai ir atkakliai mokiusis elitinės kalbos. Ar daug tokių pavyzdžių regime lietuvių kalbos erdvėje?

Baigiamosios pastabos

Iš to, kas čia dėstyta, svaresnių mokslinių išvadų daryti negalime, tenkinsimės keletu baigiamųjų minčių.

1. „Lietuvai reikia ne aukštuomenės, bet šviesuomenės“. Šiuos žodžius prieš penkerius metus yra pasakęs monsinjoras Kazimieras Vasiliauskas. Laikydami savo rašinio temas, tą maksimą pratęstume: pagėidautina ir siektina, kad visa aukštuomenė taptų šviesuomene ir kad viso visuomenės elito kalba taptų elitinė.

2. Elitinės lietuvių kalbos sąvoka, tokios kalbos puoselėjimas, orientacija į tokią kalbą rodo reikalinga pirmiausia tam, kad nemažėtų, nesiaurėtų gimtosios (valstybinės!) mūsų kalbos erdvė.

Literatūra

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. 4-asis leid. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.

Grumadienė, L. Sociolingvistika ir kalbos kultūra. *Sociolingvistika ir kalbos kultūra*: straipsnių rinkinys. Vilnius: Gimtoji kalba, 1994, p. 5–13.

Grumadienė, L. Lingvistinė rinka. *Jono Jablonskio konferencija „Kalbos normos ir vartosena“*: konferencijos pranešimų tezės. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1994, p. 5–6.

Koženiaskienė, R. Žiniasklaidos retorika ir elitinė kalba. *Kalbos kultūra*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2001, p. 74–81.

Koženiaskienė, R. Žiniasklaidos retorika ir elitinė kalba. *Bendrinės kalbos ribos*: teminis tezių rinkinys. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002, p. 69.

Labovas, W. Kaip dabartimi aiškinti pracių. *Sociolingvistika ir kalbos kultūra*: straipsnių rinkinys. Vilnius: Gimtoji kalba, 1994, p. 98–119.

Mikulėnienė, D. Kalbos kultūra ir kalbos ekologija. *Jono Jablonskio konferencija „Nauji kalbos reiškiniai ir jų vertinimas“*: pranešimų tezės. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1998, p. 12–13.

Pupkis, A. Prestižinė kalba ir Jablonskio autoritetas. *Gimtoji kalba*. 1995, Nr. 12, p. 1–4.

Taurantienė, K. Išsilavinusių žmonių kalba? *Gimtoji kalba*. 2002, Nr. 11–12, p. 35–36.

Valinskas, A. „Kalba – mano darbo įrankis“ [kalbino R. Tareilienė]. *Gimtoji kalba*. 1995, Nr. 12, p. 14–16.

Vasiliauskas, K. Lietuvai reikia ne aukštuomenės, bet šviesuomenės. *Stilius*. 2000, gegužės 19, p. 10.

Župerka, K. Tekstas etinės stilistikos požiūriu. *Žmogus ir žodis: didaktinė lingvistika*: mokslo darbai. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2005. (Spaudoje)

Сиротинина, О.Б. Элитарная речевая культура и хорошая речь. Разговорные типы речевой культуры и хорошая речь. Prieiga per internetą: http://www.gramota.ru?mag_arch.html?id=108

Wales, K. The ethics of stylistics: towards an ethical stylistics? *Moderna språk* 89. 1995, Nr. 1, p. 9–14.

ELITIST SPEECH AND ITS EXPONENTS

KAZIMIERAS ŽUPERKA

Summary

Keywords: elitist speech culture; speech elite; exponent of the elitist speech culture type.

Of late years such terms as *elite of the speech*, *speech elite*, *elitist language norm*, *elitist speech culture*, *exponent of the elitist speech culture type* and other are more and more often used not only in foreign but also in Lithuanian linguists' publications (in Lithuanian language accordingly *kalbos elitas*, *elitinė kalba*, *elitinė kalbos norma*, *elitinė kalbos kultūra*, *elitinio kalbos kultūros tipo atstovas*). The concept of the elitist speech and the features of this speech are explained in this article. One of the Lithuania scientists Regina Koženiauskienė has discussed the essential elitist speech features (2001). The author of this article claims that while explaining the conception of the elitist speech culture the opinion of the society (language users, in this case speech listeners and readers) is as much

significant as of linguists' professionals. It is evident that different society groups even separate representatives of the groups have variant language authorities. Sociolinguists state that the same person usually does not have separate or special language authorities, but orients to those individuals that are eminent personalities, i. e. authorities in all respects. The author carried out a little survey and according to the results of the survey gives a list of Lithuania's famous people that were referred to the elite language type by the participants of the survey. The features of elite speech and negative attributes of the speech which were mentioned by informants are indicated in the article and because of these features one or another eminent person was not ascribed to the elite speech type.

Iteikta 2005 m. kovo 7 d.